

Gregor Perko

Časovnost in pomenska tipologija samostalnikov

Ključne besede: semantika, samostalnik, časovnost, dejanje, delovanje, dogodek

1 Uvod

V članku ne nameravam podati celovite pomenske tipologije samostalnikov, ampak analizirati vlogo časovnosti pri določanju in razumevanju dela pomenskih oziroma pojmovnih podkategorij samostalnikov. V prvem delu z naslonitvijo na kognitivno slovnico R. W. Langackerja zarišem osnovna izhodišča pomenske tipologije besednih vrst, še posebej samostalnika, in opredelim pojem časovnosti. Ker je časovnost v jezikih prednostno izražena s kategorijo glagola, se v drugem delu usmerim v analizo izglagolskih samostalniških izpeljank, kjer se med drugim navežem tudi na temeljne aspektualne oziroma vidске tipe glagolov, kot npr. delovanje, dejanje, stanje in rezultat dejanja. V zadnjem delu bo posebna pozornost posvečena pojmu dogodka.

Teoretski okvir in osnovna usmeritev članka sta splošnojezikoslovna oziroma univerzalna, analizirano gradivo pa je slovensko.

2 Pojemovna motiviranost besednih vrst

Za izhodišče vzemimo definiciji samostalnika, kakršno podata *Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ)* in *Enciklopedija slovenskega jezika* J. Toporišiča (1992). Po SSKJ je samostalnik »pregibna beseda, ki izraža predmete, pojme«. J. Toporišič samostalnik kot besedno vrsto opredeli z dvema serijama lastnosti: na eni strani gre za oblikoslovno-kategorialne lastnosti (spol, sklon, število, 3. oseba, določnost, pripadnost skladenjskemu in naglasnemu tipu), na drugi pa za skladenjske vloge, ki jih samostalniki opravljajo v stavku (osebek, predmet, povedkovo določilo itd.). Podobno opredelitev najdemo tudi pri drugih slovenskih jezikoslovcih, npr. pri A. Vidovič Muha (2000, 32), ki samostalnik definira s skladenjsko-funkcijskimi (jedro imenske zveze, osebek, predmet itd.) in splošnimi pomensko-kategorialnimi lastnostmi (števnost, spol, podspol itd.). V definicijah najdemo v različnih razmerjih tri različne vrste kriterijev, s katerimi poskušajo jezikoslovci že od antike naprej razmejiti posamezne besedne vrste: gre za pojmovne, oblikoslovne in skladenjske kriterije. V definicijah je prisotna tudi določena previdnost glede pritegnitve pojmovnih kriterijev: SSKJ na

primer navaja samo dve pojmovni kategoriji, *predmet* in *pomen*, ki v tradicionalnih tipologijah samostalnikov ustrezata delitvi na stvarne oziroma konkretne in pojmovne oziroma abstraktne samostalnike. Pomenske kategorialne lastnosti, kot npr. števnost, spol, podspol ipd., so omejene le na tiste kategorije, ki se formalno odražajo v morfologiji ali skladnji: npr. podspol [\pm živo] med drugim vpliva na sklanjatveni vzorec (prim. *vidim sesalca* – *vidim sesalec*) in izbiro zaimka (prim. *koga čakaš* – *kaj čakaš*). Sodobno jezikoslovje se razen nekaj redkih izjem ne zanima za izdelavo natančnejših pomenskih taksonomij, ki bi temeljile na intuiciji govorcev.

Previdnost glede pritegnitve pojmovnih kriterijev je, zlasti ko gre za samostalnike, seveda na mestu, saj lahko samostalniki označujejo vse pojmovne kategorije oziroma izražajo vse vrste pomenov, tako da se za te kriterije preprosto zdi, da niso dovolj razločevalni. Samostalniki lahko npr. označujejo tudi dejanja ali stanja, podobno kot glagol, označuje lahko lastnosti, podobno kot pridevnik, ali razmerja, podobno kot predlog ali prislov. Tako ni presenetljivo, da je J. Lyons (1968, 317–318) sredi šestdesetih let zapisal, da so pojmovni kriteriji primerni samo za definicijo posameznih podvrst samostalnikov, nikakor pa ne za definicijo celotne besedne vrste, kjer je treba poseči po »formalnih«, to je distribucijskih kriterijih.

Po drugi strani pa ni mogoče zanikati, da obstajajo določene »afinitete« med pojmovnimi oziroma pomenskimi kategorijami in slovničnimi lastnostmi ter skladenjskimi položaji, ki jih zasedajo posamezne besedne vrste. R. Jackendoff na primer, ki svojo konceptualno semantiko razvija v okviru tvorbeno-pretvorbene tradicije, ugotovitev, da med konceptualnimi in slovničnimi kategorijami ni enoznačnosti, dopolni s pristavkom, da v običajni nezaznamovani rabi samostalniške zveze označujejo stvari, glagolske zveze pa dejanja (Jackendoff, 1990, 22–23). J. Grimshaw (1981) dokazuje, da igrajo prav takšne »afinitete« med pomenom in skladnjo ključno vlogo v zgodnjem usvajanju jezika.

Med semantično in slovnično ravnino torej ne smemo zarezati ostrega preloma, ampak je med njima potrebno treba prepoznati neke vrste odvisnostno razmerje, kjer slovnične kategorije na svoj način odsevajo posamezne značilnosti pojmovno-semantične ravnine in tem značilnostim »prilagodijo« svoje slovnično delovanje. Povedano drugače, razmerje med pojmovno in slovnično ravnino je ikonično, kar pomeni, da daje jezik pri izražanju posameznih pojmovnih kategorij prednost določenim slovničnim kategorijam. Za ilustracijo si pogledajmo dva preprosta primera. Glagoli prototipsko izražajo dejanja in dejavnosti, torej procese, ki so časovno pogojena razmerja. Glagol je pomensko in posledično tudi slovnično »odvisna« besedna vrsta, ki se mora za delovanje v okviru stavka in širše nujno opreti na udeležence, pogosto pa tudi na okoliščine procesa, ki ga glagol izraža. Tako ni presenetljivo, da so glagoli

izmed vseh besednih vrst razvili najučinkovitejša sredstva skladske vezljivosti, ki služijo izražanju udeleženskih vlog. Ko želi govorec ubesediti proces, ki vključuje več različnih udeležencev in okoliščin, bo prednostno posegel po glagolu:

(1) *Moj prijatelj Peter vsako poletje svoje stanovanje oddaja tujcem.*

Če bi želeli namesto glagola uporabiti samostalniško izpeljanko, bi se znašli v težavnem položaju, saj se izkaže, da je samostalnik manj primerno sredstvo:

(2) *Mojega prijatelja Petra vsakoletno poletno oddajanje stanovanja tujcem.*

Samostalnik pa je po drugi strani prototipsko najbolj primeren za označevanje stvari, tako da ni presenetljivo, da izglagolske in izpridevniške samostalniške izpeljanke, ki prvotno označujejo procese in lastnosti, pogosto razvijejo pomene, ki sodijo v pojmovno kategorijo stvari, s čimer se pomenska struktura bolj približa značilni samostalniški:

(3) *cvreti > cvrtje [dejanje] > [jed]; lep > lepota [lastnost] > [stvar, oseba].*

R. W. Langacker (1987)¹ pri tipološki analizi besednih vrst sicer ne uporablja termina ikoničnost, poskuša pa pokazati, da je osrednje besedne vrste, kakršna sta zlasti samostalnik in glagol, pa tudi pridevnik in prislov, in za katere predpostavlja, da so univerzalne, mogoče definirati pojmovno. Za razliko od prevladujočih modelov kategorizacije v kognitivnem jezikoslovju, ki temeljijo na t. i. radialnem modelu z osrednjimi prototipskimi predstavniki kategorije in manj značilnimi, od središča bolj ali manj oddaljenimi netipičnimi predstavniki, njegov pristop temelji na pojmu shematičnosti (ang. *schematicity*), ki je tudi sicer eden od ključnih terminov njegovega jezikoslovnega modela. Po Langackerju so vse jezikovne strukture, pa naj gre za posamezne jezikovne znake, skladske konstrukcije ali slovnične kategorije, po svoji naravi simbolne, sestavljene iz semantičnega in fonološkega pola. Ključno pri kategorizaciji teh struktur je, da vse entitete, ki pripadajo določeni kategoriji, ustrezajo določeni shemi (Langacker, 1987a, 66–73), torej neke vrste bolj ali manj abstraktnemu vzorcu, ki združuje skupne lastnosti teh struktur, pri čemer vsaka od struktur skupno shemo ustrezno nadgradi (ang. *elaborate*) in razdela. Sheme lahko zadevajo semantični ali fonološki pol ali pa celotno simbolno strukturo. Sheme so manj abstraktne in bolj razdelane v primeru posameznih leksikalnih enot, še posebej ko te že tvorijo večje skladske zveze, in bolj abstraktne v primeru skladskih konstrukcij ali slovničnih kategorij. Ko govori o semantičnem polu, ki ga imenuje tudi predikat, če gre za morfem, oziroma predikacija, če gre za kompleksnejše jezikovne strukture, Langacker razlikuje med dvema vrstama predikacij: samostalniškimi in relacijskimi. Samostalniška predikacija, ki je značilna za samostalniško besedo, vključno z zaimki, in samostalniško zvezo, označuje stvar, medtem ko relacijske

1 Za krajši uvodni pregled ključnih konceptov in terminov kognitivnega jezikoslovja v slovenščini, še posebej Langackerjevega modela, glej Będkowska Kopczyk, Jamnik (2004).

predikacije označujejo bodisi nečasovne relacije bodisi procese. Prve ustrezajo pridevniku, prislovu in predlogu, druge pa glagolu. Omenjene pojme moramo razumeti v okviru kognitivne slovnice kot posebne oblike kognitivnih dogodkov (Langacker, 1987a, 100–101). Stvar tako ne označuje stvarnega predmeta, ampak profilirano območje znotraj nekega kognitivnega področja (ang. *cognitive domain*) ali matrike (ang. *matrix*) področij. Področje predstavlja koherentno polje konceptualnih entitet, ki služi kot ozadje ali kontekst za določanje pomenskega pola jezikovne strukture. Kot področje lahko služi izkustvo, koncept ali razdelan konceptualni sistem. Področja so tako lahko osnovna, v smislu, da jih ni mogoče nadalje deliti, in pokrivajo prostor, čas, vidne in slušne zaznave, zaznave temperature, okusa in bolečine, ali abstraktna, ki jih tvorijo koncepti in konceptualni kompleksi višjega reda. Čeprav pomenske enote posredno vedno temeljijo na enem ali več osnovnih področjih, pa je večino pomenskih enot bolj smiselno neposredno opredeliti glede na enega ali več abstraktnih področij, kakršna predstavljajo npr. kulinarčne navade, sistem sorodstvenih razmerij, pravila nogometa ali teorije nanodelcev. »Stric« npr. seveda označuje »stvar« v tridimenzionalnem prostoru, a je pomensko strukturo skoraj nemogoče ustrezno opredeliti neposredno z navezavo na osnovna področja, tako da je to primerneje storiti glede na abstraktno, a znatno kompleksnejše področje sorodstvenih razmerij. Kot sem že omenil, je v oblikovanje pomena simbolne enote pogosto vključenih več področij, ki tvorijo nekakšno matriko, ki je sicer koherentna, vendar ne ostro in natančno zarisana. Kot primer vzemimo »kladivo«, ki seveda označuje stvar v tridimenzionalnem prostoru, na katerega se neposredno navezuje oblika predmeta. Poleg oblike je treba pri določitvi predikacije upoštevati še vsaj funkcijo predmeta, njegovo sestavo in zgradbo, v nekaterih primerih pa tudi simbolične vrednosti predmeta v določeni družbi.

Vsi deli kognitivnega področja oziroma matrike kognitivnih področij za določanje semantične strukture niso enako pomembni, saj predikacija praviloma zajame samo določen obseg, imenovan baza, znotraj katerega izstopa del, ki predstavlja žariščno točko pozornosti, imenovan profil. Za določitev predikata »prst« npr. tako zadostuje, da za bazo izberemo »roko« in ni treba zajeti celotnega človeškega telesa.

Asimetrično razmerje med profilom in bazo kot tudi sorodno razmerje med trajektorjem in orientirjem (ang. *landmark*), ki služi opisu relacij in procesov, temeljita na razmerju med likom in ozadjem (ang. *figure, ground*), vzetem iz gestalt psihologije.

Uporabljeni termini kažejo na eno ključnih značilnosti kognitivnega jezikoslovja, to je na vlogo, ki jo pri določanju pomena igrajo različni načini zaznavanja ter konstruiranja jezikovne in nejezikovne stvarnosti. Ni pomembna samo konceptualna vsebina, enako pomembni so tudi načini, kako to vsebino za potrebe naših misli

ali jezikovnega izraza upodobimo. V službi upodabljanja (ang. *imagery*) je vrsta kognitivnih zmožnosti, kot npr. globalno ali sekvenčno skeniranje, usmerjanje pozornosti, abstrahiranje, prilagajanje perspektive in gledišča ipd. (Langacker, 1987a, 99–146; prim. tudi Talmy, 2000, 21–96, 257–344). Poglejmo si preprost primer.

- (4) (a) Miza je pod lučjo.
 (b) Luč je nad mizo.
 (c) Pod lučjo je miza.
 (d) Nad mizo je luč.

Vse štiri povedi na »enakovreden« način opisujejo stvarnost, ki zajema dva predmeta in nečasovno relacijo, ki ju povezuje. V semantiki resničnostnih pogojev bi navedene štiri primere obravnavali kot sinonimne. Vendar pa kot govorci intuitivno čutimo, da so med naštetimi primeri razlike in da izjav ne bi izrekli v istih govornih položajih: v primeru (a) je nekaj povedano o mizi, v (b) nekaj o luči, v (c) in (d) pa je posebna pozornost usmerjena v samo prostorsko razporeditev obeh predmetov. »Naloga« upodabljanja tako je, da z naslonitvijo na različne kognitivne in jezikovne mehanizme (asimetrija med trajektorjem in orientirjem, usmerjanje pozornosti, sprememba gledišča, različni načini integracije sestavnih delov v stavčno strukturo) izpostavi in opiše razlike med njimi.

Upodabljanje bo pomembno tudi za določanje tipov samostalnikov glede na položaj časovnosti v njihovi pomenski strukturi.

3 Zasnova pojmovne tipologije samostalnika

Ena od možnosti, ki se ponuja za izoblikovanje pregledne tipologije različnih vrst samostalnikov, je, da se opremo na različne tipe kognitivnih področij. Razlikovanja, ki jih predlaga Langacker in ki zajemajo že omenjeno razlikovanje med osnovnimi in abstraktnimi področji, nadalje razlikovanje med eno- in večdimenzionalnimi področji ter med lokacijskimi in konfiguracijskimi področji (Langacker, 1987a, 147–154), so preveč shematična, da bi lahko služila za natančnejšo pojmovno razčlenbo kategorije samostalnika. Prav tako je izključeno, da bi se oprli neposredno na posamezne vrste kognitivnih področij, saj je njihova množica z izjemo osnovnih področij neskončna, prav tako pa se kompleksnejše pomenske strukture ne opirajo na eno samo področje, temveč na matrike, ki vključujejo več različnih področij.

Zato bom za določitev prve ravni tipologije segel h Kantu (Kant, 1956, 217–229 [B 202–218]) in njegovemu razlikovanju med dvema vrstama velikosti (nem. *Größen*): ekstenzivnimi in intenzivnimi (nem. *extensive, intensive*).² Za ekstenzivne velikosti,

2 Kolikor mi je znano, je v analizo samostalnikov Kantovo razlikovanje med ekstenzivnimi in

vezane na koncept zora/zrenja (nem. *Anschaung*), je značilno, da zajemajo pojave, ki imajo prostorsko ali časovno razsežnost. Intenzivne velikosti, ki so vezane na koncept občutka/občutja (nem. *Empfindung*), teh razsežnosti nimajo, tako da jih določa učinek oziroma stopnja učinka, ki jo imajo na čute subjekta. Med ekstenzivne samostalnice tako prištevamo vse samostalniške predikacije, ki v celoti ali delno vključujejo prostorsko ali časovno področje, med intenzivne pa vse tiste, ki delno ali v celoti vključujejo druga osnovna ali abstraktna področja. »Rdeča« npr. profilira območje znotraj lestvice barvnih zaznav, »jeza« pa območje znotraj abstraktnega področja občutij. Prav stopenjskost udeležbe posameznih kognitivnih področij in njihova različnost bo skupaj z drugimi relevantnimi parametri (npr. razlikovanje med zamejenim in nezamejenim območjem predikacije) koristna pri nadaljnji določitvi podtipov samostalnikov.

Omenjeno razlikovanje ni prekrivno z razlikovanjem med stvarnimi (konkretnimi) in pojmovnimi (abstraktnimi) samostalniki. Vsi stvarni samostalniki seveda sodijo med ekstenzivne velikosti, vendar pa vsi ekstenzivni samostalniki niso stvarni. Prav tako so vsi samostalniki, ki spadajo med intenzivne velikosti, pojmovni, vendar pa niso vsi pojmovni samostalniki intenzivni. Zgolj za ilustracijo pokažimo, katere tri osnovne »tipe« samostalnikov dobimo s križanjem obeh parametrov:

- konkretne ekstenzivne samostalnice (naravni ali proizvedeni stvarni predmeti, snovi, ljudje, živali, rastline);
- abstraktne ekstenzivne samostalnice (dejanja, dogajanja, dogodki);
- abstraktne intenzivne samostalnice (stanja, lastnosti, zmožnosti, občutja).

Predstavitev zasnove pojmovne tipologije bi na tem mestu zaključil in se posvetil zgolj vlogi časovnega področja pri določanju posameznih podtipov samostalnikov. Analiza naj služi tudi kot ilustracija možnosti, ki jih ponuja zasnovana tipologija.

4 Samostalnik in časovnost

Za nadaljnjo analizo je pomembno, da ustrezno opredelimo časovnost, to je vlogo, ki jo v različnih predikacijah igra časovno področje. O polni časovnosti tako govorimo v primerih, kjer predstavlja časovno področje primarno področje predikacije ali kjer je označeni profil del baze, ki neposredno vključuje časovno področje, o delni oziroma oslabljeni časovnosti pa v vseh primerih, kjer je časovno področje prisotno samo v neprofiliranem delu baze.

intenzivnimi velikostmi prva in do sedaj edina vključila D. Van de Velde (1996).

4.1 Polna časovnost

Zgoraj navedena definicija polne časovnosti pokriva dve različni možnosti, izmed katerih je za samostalnike relevantna samo prva, in sicer ko gre za primere, kjer je časovno področje primarno področje samostalniške predikacije. Takšnih samostalnikov ni veliko, v slovenščini npr. *hip*, *trenutek*, *doba*, *obdobje*, *preteklost*, *sedanjost*, *prihodnost*, *bodočnost*.

Posebno skupino »časovnih« samostalnikov predstavljajo tisti, ki služijo za merjenje časa, kot npr. *stotinka*, *sekunda*, *minuta*, *ura*, *dan*, imena dni v tednu, *teden*, *meseč*, imena mesecev, *leto*, *stoletje* itd. Predikati teh samostalnikov po mojem mnenju ne izražajo »čiste« časovnosti, vsaj ne v smislu primarnega izkustva časa,³ saj temeljijo na družbeno, kulturno in zgodovinsko pogojenem sistemu konceptualizacije časa, torej na abstraktnem kognitivnem področju višjega reda.

Druga možnost zadeva primere, kjer je v profil postavljena baza, ki je del časovnega področja. Takšna možnost ustreza glagolski predikaciji. Kot smo že povedali, je glagol tista besedna vrsta, katere pomenski pol označuje proces. Proces je vrsta relacije, ki pa za razliko od nečasovne relacije vsebuje pozitivni časovni profil, kar pomeni, da glagolska predikacija profilira ne samo zaporedna stanja, ki tvorijo faze razvoja procesa, ampak tudi potek tega razvoja skozi koncipirani čas (ang. *conceived time*). Proces je rezultat sekvenčnega skeniranja, ki stanja in spremembe stanj zabeleži in upodobi v zaporedju, podobno kot film. Drugačno je globalno skeniranje, značilno za konceptualizacijo nečasovnih relacij in stvari, kjer so stanja ali njihove sestavine upodobljeni kumulativno, podobno kot na fotografiji, ki ji uspe v eno podobo zajeti več zaporednih stanj. Poglejmo si spodnja primera:

- (5) (a) Peter se je vzdolž reke sprehodil do mostu.
(b) Peter je sledil reki do mostu.

Predlog *vzdolž* v (a) označuje kompleksno nečasovno relacijo med trajektorjem (»Peter«) in orientirjem (»reka«). Tudi glagol *je sledil* iz (b) označuje relacijo, ki je, če upoštevamo samo njeno konceptualno vsebino, v danem kontekstu »sopomenka« predlogu *vzdolž*. Razlog, da ju kljub temu ne moremo imeti za sopomenki, je v razliki v upodobitvi oziroma konstruiranju obeh predikatov. Glagol poleg profiliranja zaporednih stanj, ki jih oblikujejo razmerja med trajektorjem in orientirjem, profilira tudi neprekinjeno vrsto točk na premici koncipiranega časa. Tudi predikat predloga vključuje zaporedje stanj, vendar pa to zaporedje ne temelji na časovnem področju: razporeditev ni podvržena časovnosti.

3 Izjema so »preneseni« pomeni, ki so jih razvili ti samostalniki, kot npr. *vrnem se čez nekaj minut* ali *nisem te videl že sto let*.

Poglejmo si še tretji primer, kjer kot jedro sintagme nastopa izglagolska samostalniška izpeljanka (glagolnik):

- (5) (c) Sledenje toku reke.

Konceptualna vsebina predikata »sledenje« je enaka glagolskemu predikatu »slediti«. Še več, proces, ki ga označuje glagolski predikat, služi kot osnova za določitev pomenskega profila samostalniške izpeljanke. Vendar pa je med obema predikatoma pomembna razlika, ki je posledica reifikacije (Langacker, 1987a, 207–208; 1991, 22–50; Talmy, 2000, 43–45). Samostalniški predikat izgubi svoj časovni profil, obenem pa tudi svoj relacijski značaj, kar pomeni, da v profil niso več postavljena posamezna zaporedna stanja, ampak je kot notranje zaključena stvar profilirano celotno zaporedje stanj. V primeru izglagolskih samostalniških izpeljank in pomensko sorodnih samostalnikov torej ne moremo več govoriti o polni časovnosti, ampak le še o delni časovnosti, zato bodo obravnavani v naslednjem razdelku (§ 4.2).

Prav tako sodijo v razdelek, kjer bodo analizirani samostalniki, ki so le delno časovno pogojeni, primeri časovnih pomenov, ki jih razvijejo samostalniki, ki sicer označujejo umetniške ali intelektualne stvaritve in institucije, ki so vršilke določenih intelektualnih dejavnosti. Poglejmo si nekaj primerov.

- (6) (a) Film se je začel ob osmih.
 (b) Opera je trajala več kot štiri ure.
 (c) Knjiga je zame pomembno razvedrilo.
 (d) Šola se pri nas konča šele konec junija.
 (e) Ta knjiga mi je povsem spremenila življenje.

Spremembo pomena samostalnikov *film*, *opera*, *knjiga* in *šola* v zgornjih primerih običajno razložimo ali z metonimičnim pomenskim premikom ali z elipso jedrnega samostalnika podstavne zveze (*projekcija filma*, *uprizoritev opere*, *branje knjige*, *pouk v šoli* ipd.). Ne glede na to, v katero pojmovno kategorijo lahko uvrstimo prvotne pomene omenjenih samostalnikov, lahko v predikatih gornjih primerov prepoznamo dejanje (a-b), delovanje oziroma dejavnost (c-d) in dogodek (e). Vse omenjene pojmovne kategorije samostalnikov izkazujejo delno časovnost.

4.2 Delna časovnost⁴

Odločitev, da v pričujočem razdelku delno časovnost samostalnikov analiziram z naslonitvijo na izglagolske izpeljanke, je hevristične in ne metodološke narave. Časovnost je najceloviteje zajeta in izražena v glagolih, zato se mi zdi najbolj

4 Za ugotavljanje različnih pomenskih tipov je samostalnike najprimerneje analizirati v okviru samostalniških zvez in stavkov, delno tudi zaradi večpomenskosti, ko enemu fonološkemu polu ustreza več predikatov.

pregledno, da izhajam prav iz semantičnih tipov glagolov, ki jih najdemo v podstavah samostalnikov. Moja analiza tako ne bo besedotvorna in bo vključevala tudi druge samostalnike, če seveda zadostijo pogojem za uvrstitev v posamezno kategorijo.

V predhodnem razdelku (§ 4.1) sem že pojasnil, zakaj je časovnost v samostalniških izpeljankah nujno »okrnjena«, četudi se, povedano poenostavljeno, v izglagolsko izpeljanko prenese celotna konceptualna vsebina glagola. Obravnavani primer, kjer sem iz glagola (*slediti*) izpeljal samostalnik, ki izraža delovanje (*sledenje*), je seveda le eden od možnih vzorcev. V nadaljevanju bom tako poleg samostalnikov, ki označujejo delovanje, obravnaval še samostalnike, ki izražajo dejanje, in samostalnike, ki označujejo dogodek.⁵

4.2.1 Dejanje in delovanje

Razlika med dejanjem in delovanjem pokriva dve analogni dihotomiji. Prva zadeva razlikovanje med števnostjo in neštevnostjo, druga pa razlikovanje med dovršnostjo in nedovršnostjo.⁶ Prva dihotomija zadeva samostalnike, druga glagole, zato je razumljivo, da se analognost med obema najočitneje zariše prav v kategoriji izglagolskih samostalniških izpeljank. Kot smo že povedali, samostalniški predikati profilirajo območje znotraj določene kognitivne domene. Če je to primarno območje natančno razmejeno, govorimo o števnih samostalnikih (*jabolko*), če ni, pa gre za neštevne samostalnike (*kompot*). Za dovršni proces je značilno, da ga predikat profilira kot proces, ki se skozi čas spreminja (*zajetje*), medtem ko nedovršni proces skozi čas ohranja enaka stanja (*zajemanje*). Pomembnejše od obeh osnovnih definicij so vzporednice med obema dihotomijama, ki jih poda Langacker (1987, 80–81). Profilirana področja neštevne samostalnika so homogena, mogoče jih je poljubno širiti ali krčiti. Podobno lahko opredelimo nedovršne glagole, za katere velja, da ostajajo posamezna stanja, ki tvorijo njihov profil, enaka skozi čas; stanja je mogoče poljubno dodajati ali odvzeti, ne da bi se predikat s tem spremenil. Števni samostalniki pa so tisti, ki so zamejeni na svojem primarnem kognitivnem področju in jih je mogoče poljubno podvajati. Podobno velja za dovršne glagole, katerih proces je znotraj predikata časovno zamejen, prav tako pa jih je mogoče poljubno ponavljati. Povedano drugače, tako za števnne samostalnike kot za dovršne oziroma telične glagole velja, da so kvantizirani izrazi (ang. *quantized expressions*; glej Krifka, 1998), kar pomeni, da tisto, kar velja za celoto, ne velja za poljubni del te celote (npr. del jabolka ni jabolko; začetna etapa zajetja ni enaka osrednji, ta pa spet ne zaključni), medtem ko

5 Pojmovanja posameznih tipov, ki jih predlagam, odstopajo od ustreznih ustaljenih terminov v tujih jezikih, zlasti angleščini (*action, activity, event*). V slovenščini raba omenjenih terminov ni ustaljena.

6 Langackerjevo razlikovanje med dovršnostjo in nedovršnostjo po svojih teoretskih temeljih ni prekrivno s slovensko vidsko opozicijo dovršnih in nedovršnih glagolov.

so neštevni samostalniki in nedovršni oziroma netelični glagoli kumulativni oziroma nekvantizirani izrazi (idealno gledano je vsaka »porcija« kompota še vedno kompot in vsaka zaporedna etapa zajemanja je vedno konceptualizirana kot zajemanje).

Iz povedanega sledi, da kategorija dejanja zajema predikacije, ki so kvantizirane, katerih zaporedna stanja, ki jih označujejo, niso vseskozi enaka (*jok, kraja, vožnja, sprejetje, podražitev, spodrseljaj*), kategorija delovanja pa predikacije, ki so kumulativne, kjer med zaporednimi stanji ni razlik (*jokanje, branje, zidanje, prostitucija*). Najznačilnejše primere dejanj predstavljajo izpeljanke iz dovršnih glagolov, ki, če ni prišlo do idiosinkratičnih pomenskih sprememb, običajno označujejo dejanja. Med drugimi samostalniki, ki jih lahko uvrstimo v to kategorijo, naj omenim še nekaj tujk (*akt, akcija*) in nekatere izpridevniške izpeljanke, kjer je prišlo do pomenskih sprememb (*brutalnost, malopridnost*). Med osrednjimi primeri samostalnikov, ki izražajo delovanje, so glagolniki na *-(n)(t)je*, ki so najpogosteje izpeljani iz nedovršnih glagolov. Med neglagolniki naj omenim zlasti samostalnike, ki izražajo različne vrste človekovih dejavnosti (*šport, ples, nogomet*). Iz dvovidskih glagolov je seveda mogoče izpeljati tako dejanje (*bombardirati > bombardiranje*¹) kot delovanje (*bombardirati > bombardiranje*²), seveda pa so tudi primeri, ko izpeljanka izbere eno ali drugo konceptualizacijo: *absorbiranje* ali *apliciranje* označujeta dejanje, *agitiranje* ali *dekoriranje* pa delovanje.

4.2.2 Dogodek

Definicija dogodka, ki jo predlagam, se pomembno razlikuje od pojmovanja dogodka v večini sodobnih semantičnih teorij,⁷ pa tudi od analiz, ki jih razvija filozofija jezika, zlasti analitična tradicija (D. Davidson, J. Kim).

Dogodek je intuitivno najpreprosteje razumeti kot nekaj, kar se zgodi, kot prelom v določenem stanju ali trajanju, do katerega »neintencionalno« pride v nekem določenem trenutku.

- (7) (a) Včeraj zgodaj zjutraj je pred bencinsko črpalko na Zaloški cesti v Ljubljani prišlo do streljanja.

Dogodek (»streljanje«) konceptualiziramo kot nekaj, kar ne pozna trajanja, katerega vršilec pogosto ni znan oziroma ni pomemben, kar nima razvidne notranje strukturiranosti konceptualne vsebine in zaradi česar dogodkom ne moremo pripisovati dodatnih lastnosti. V spodnjih stavkih *streljanje* ne označuje več dogodka, ampak dejanje oziroma delovanje:

7 Dogodek je od sredine osemdesetih let osrednji koncept v nekaterih modelih semantike, kjer se različne tipe glagolskih dejanj in njihove notranje organiziranosti analizira v okviru t. i. dogodkovnih struktur (prim. Pustejovsky, 1995).

- (7) (b) Streljanje je trajalo več kot dvajset minut.
 (c) Natančno streljanje v zadnji seriji je Debevcu prineslo novo odličje.

Razlika med delovanjem in dejanjem na eni strani in dogodkom na drugi je tako posledica različnih načinov percepcije in konceptualizacije. Dejanje in dogajanje sta konceptualizirana kot stvar, ki ima določeno razsežnost, in kjer je osrednja konceptualna vsebina sestavljena iz razvidnega zaporedja stanj. V dogodku ta vsebina ni več »razvidna«, saj je stvar pomanjšana do (ne)razsežnosti točke. Časovnost pa s tem ni ukinjena, marveč je zgolj zmanjšana na razsežnost trenutka v času, ki je praviloma natančno določen ali vsaj določljiv. Za lažje razumevanje dodajam še naslednjo primerjavo z dimenzijo prostora: na raven točke lahko skozi konceptualizacijo pomanjšamo tudi sicer nezanemarljive prostorske razsežnosti, kakršni sta v spodnjem primeru mesti Berlin in Moskva (prim. Talmy, 2000, 61–62).

- (8) Od Berlina do Moskve je nekaj več kot 1600 km.

Kot vidimo, lahko dogodke označujejo predikacije, ki sicer označujejo dejanje ali delovanje, pa tudi predikacije, ki sicer označujejo stanja, kot v naslednjem primeru:

- (9) Sinova bolezen je povsem spremenila njegovo življenje.

Obstaja pa tudi nekaj samostalnikov, ki jih lahko prištevamo med čiste dogodke. Takšni so na primer nekateri vremenski pojavi, kot npr. *nevihta*, *ploha*, *vihar*, in najbrž tudi »skrajna« samostalnika *rojstvo* in *smrt*.

4.2.3 Na meji časovnosti

V modelu kognitivne slovnice je osnovna razlika med glagoli in različnimi tipi samostalnikov, ki izražajo časovnost, posledica različne upodobitve, zlasti profiliranja, večinoma enake konceptualne vsebine. Do drugačnih zaključkov pa pridemo pri analizi samostalnikov, ki izražajo rezultat dejanja (*prevod*, *noša*, *jed*), in samostalnikov, ki izražajo stanje (*utrujenost*, *bolezen*, *zaskrbljenost*). Za rezultat dejanja je značilno, da predikat takšnega samostalnika profilira samo zadnje stanje in ne več zaporedja stanj v celoti. Časovnost je s tem pomaknjena izven osrednjega območja predikata, tako da lahko ugotovimo, da takšne samostalnike že bolj določa prostorska kot časovna razsežnost.

Nekoliko drugačen je primer stanj, a tudi njim težko priznamo inherentno časovnost – primerneje jih je uvrstiti med intenzivne samostalnike. Besedotvorno so samostalniki stanj večinoma sicer res povezani z glagoli (*utrujati*, *bolehati*, (*za*)*skrbeti*), v resnici pa njihov semantični pol neposredno določajo ustrezni pridevniki oziroma deležniki (*utrujen*, *bolan*, *zaskrbljen*). Predikati samostalnikov stanj tako profilirajo nečasovno relacijo in ne proces.

5 Zaključek

V članku sem predlagal zasnovo pojmovne tipologije samostalnikov, ki temelji na modelu kognitivne slovnice R. W. Langackerja. Omejil sem se na samostalnike, ki izražajo časovnost in ki sem jih skupaj s samostalniki, ki označujejo območja znotraj področja prostora, združil v kategorijo ekstenzivnih samostalnikov. O časovnosti govorimo v primerih, ko predikacija delno ali v celoti temelji na časovnem področju. Razlikoval sem med samostalniki s polno časovnostjo in samostalniki z delno časovnostjo. Za prve, maloštevilne, je značilno, da je časovno področje njihovo primarno področje predikacije, za druge pa, da predikacija celoto sicer časovno urejenih zaporednih stanj profilira kot stvar, ne profilira pa koncipiranega časa, kot je značilno za glagolske predikacije. Znotraj kategorije samostalnikov z delno časovnostjo lahko nadalje ločujemo med dejanjem (profilirana zamejena celota vključuje zaporedna stanja, ki se med seboj razlikujejo), delovanjem (profilirana nezamejena in homogena celota vključuje zaporedje med seboj enakih stanj) in dogodkom (profilirana celota je zvedena na (ne)razsežnost točke v času).

Literatura

- Będkowska Kopczyk, A., Jamnik, T., Razvoj kognitivističnega znanstvenega diskurza na Poljskem in v Sloveniji, v: *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti, Mednarodni simpozij Obdobja. Metode in zvrsti*, 22 (ur. Kržišnik, E.), Ljubljana 2004, str. 165–178.
- Grimshaw, J., Form, function and the language acquisition device, v: *The logical problem of language acquisition* (ur. Baker, C. L., McCarthy, J. J.), Cambridge MA 1981, str. 165–182.
- Jackendoff, R., *Semantic Structures*, Cambridge MA, London 1990.
- Kant, I., *Kritik der reinen Vernunft*, Hamburg 1956 [1787].
- Krifka, M., The Origins of Telicity, v: *Events and grammar* (ur. Rothstein, S.), Dordrecht 1998, str. 197–235.
- Langacker, R. W., Nouns and Verbs, *Language* 63, 1, 1987, str. 53–94.
- Langacker, R. W., *Foundations of Cognitive Grammar*, 1, Stanford 1987a.
- Langacker, R. W., *Foundations of Cognitive Grammar*, 2, Stanford 1991.
- Lyons, J., *Introduction to theoretical linguistics*, Cambridge 1968.
- Pustejovsky, J., *The Generative Lexicon*, Cambridge MA, London 1995.
- Talmy, L., *Towards a Cognitive Semantics*, 1, Cambridge MA, London 2000.
- Toporišič, J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, Ljubljana 1992.

Van de Velde, D., *Le spectre nominal*, Louvain, Pariz 1996.

Vidovič Muha, A., *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*, Ljubljana 2000.

Gregor Perko

Temporality and Conceptual Typology of Nouns

Keywords: semantics, noun, temporality, action, activity, event

The aim of this article is to propose a typology of conceptual noun classes based on the framework of Langacker's Cognitive Grammar. We confine our analysis to nouns expressing temporality. Along with nouns referring to the domain of space, they are grouped into the larger category of extensive nouns. When we speak of temporality, we are referring to predications that are partially or fully characterized relative to the domain of time. Consequently, we distinguish between nouns exhibiting full temporality and nouns exhibiting partial temporality. The former, which represent only a small group of nouns (for instance, *moment, period, past, future*), directly profile a subpart of the domain of time; in other words, the domain of time is activated as their primary domain. The latter type profiles the succession of states that constitute the central area of the base: this succession, although distributed through conceived time, is profiled in its entirety as a thing and not as a process, and it therefore has no temporal profile. This category is further divided into: actions (the area profiled by the predicate is construed as bounded and changing through conceived time: the constitutive states are not all identical), activities (the area profiled by the predicate is construed as unbounded and homogeneous: the constitutive states are all identical) and events (the extent of the profiled region is reduced: it is construed as a point of time). The examples are drawn from Slovene.